

A TÁRSADALOMELMÉLET NORMATIVITÁSA ÉS POZITIVITÁSA

Balogh István

(az MTA doktora, tudományos tanácsadó, MTA PTI)

A társadalomelméleti vitáknak különös jelentőséget kölcsönöz és e viták sajátosságát adja, hogy két irányban is túlvezetnek önmagukon, illetve közvetlen témájukon. Egyrészt következtetések vonhatók le e vitákból az egyes társadalomtudományi szakdiszciplínák számára, amennyiben felmerülnek a diszciplínák előfeltételezettségének és egymáshoz való kapcsolódásának kérdései. Másfelől kiélezett formában jelenhet meg annak a társadalomnak egynemely alapvető dilemmája, amelyben a szóban forgó társadalomelméleti viták alapvető témái felmerülnek és körülöttük egymástól eltérő álláspontok ütköznek. Nem történt ez másként a Politikatudományi Szemle és az MTA PTI elméleti csoportja által kezdeményezett vitában sem, melyhez kiinduló pontként a társadalomelméleti paradigmák történeti változásáról írt vázlatom szolgált. Megjegyzem: különös jelentőséget kölcsönöz a jelenlegi eszmecserének az, hogy napjainkban sem a nemzetközi tudományos életben, sem itthon nem tapasztalható élénk érdeklődés a társadalomelméleti kérdések iránt.

A vitaindító tanulmányhoz ketten is – Karácsony András és Pokol Béla – írásban tettek észrevételeket. E két – alapvetően kritikai – hozzászólás egymáshoz közelálló, de semmiképpen sem azonos nézőpontból több kérdéskört emelt ki megvitatás és további tisztázás szándékával. Álláspontjuk megegyezik abban, hogy problematikusnak, vagy legalábbis nem kellően kifejtettnek tekintik a vitaindító tanulmánynak a társadalomelméleti paradigmák történeti átalakulására vonatkozó megállapításait. Ezen túl Karácsony első sorban az elmélet társadalomkritikai lehetőségét és jelentőségét tartja tovább tisztázandó kérdésnek, Pokol pedig a társadalomelemzés kognitív és normatív nézőpontjának tudománytörténeti és elmélettörténeti változásait állítja bírálatának középpontjába.

A fentebb közölt két kritikai írás a Politikatudományi Szemle ez évi első számában közölt vitaindító tanulmány néhány alaptézisét és részletét érinti. Ugyanakkor más, nézetem szerint jó néhány nem kevésbé fontos elméleti összefüggést a bírálatok figyelmen kívül hagynak. Ezért a következőkben célszerűnek tűnik a választágabb keretbe illeszteni, konkrétan a társadalomel-

mélet valamint a társadalmi változások közötti összefüggés problémakörébe kapcsolva megfogalmazni. Ezen belül a felmerült problémák négy csomópontját kell röviden érintenem. Elsőként a társadalomelméleti paradigmák jellegzetességeit (1), másodikként a társadalomelmélet meghatározását (2), majd harmadikként a leíró és a normatív szemlélet kapcsolatát (3), végül a normák megalapozásának szükségességét és lehetőségét (4) érintő, illetve vitató érvekre kell válaszolnom

1. A TÁRSADALOMELMÉLETI PARADIGMÁK NEM KUHNIÁNUS JELLEGE ÉS MEGHATÁROZOTTSÁGA

Mivel a vitabevezetőnek a társadalomelméleti paradigmák történeti tipológiájára vonatkozó vázлата áll Karácsony András és Pokol Béla fentebb közölt kritikája középpontjában, és mert a PTI-ben szervezett diskurzusban e tipológia szintén jelentős súllyal szerepelt, először a társadalomelméleti paradigmák jellemzésére kell röviden kitérnem. De még ezt megelőzően a tudományos paradigmák egyik – Kuhn által hangsúlyozott – általános jellemzőjét kell megemlítenem. Ugyanis a társadalomelméleti paradigmákra is érvényesnek tekintem Kuhn ama meghatározását, miszerint valamely időszakban a tudományos eredményeket összekapcsoló, a felmerülő tudományos problémák értelmezési és megoldási lehetőségeket kínáló elméleti konstrukciókról (vagy kevésbé határozottan fogalmazva: a tudományos közösségben általánosan elfogadott elméleti álláspontokról) van szó. Ezen túl azonban immár lényegi különbségek mutatkoznak egyfelől a társadalomelméleti paradigmák, másfelől a Kuhn által közelebbről is tárgyalt természettudományos paradigmák között. A különbségek gyökere a társadalmi ismeretszerzés két, alapvetően eltérő módjában és jellegében keresendő. Míg a társadalomtudományok a társadalomnak önmagára vonatkozóan szerzett és rendszerezett ismereteit, valamint ezek megszerzésének módjára vonatkozó elveket foglalják magukban, továbbá a társadalomelméleti koncepciók a társadalomnak önmagára vonatkozó rendszerezett elméleti tudását reflexív (önreflexív) módon fejezik ki, addig a természettudományok az emberi élet külső, természeti feltételeiről szerzett ismeretek rendszere. E határozott megkülönböztetés alapján bizonyossággal állíthatom, hogy a vitabevezető tanulmányból nem vezethető le a vitában elhangzott ama következtetés, miszerint a reflexivitást általában a tudományosság kritériumának fogom fel. Éppígy nem látom igazolhatónak azt a feltételezést sem, hogy a reflexivitás hiányára (pontosabban: csak külön instancián tematizálhatóságára) utalás miatt, legalábbis implicit módon, a természettudományok elmaradottságának vagy fejletlenségének téziséte fogalmaztam volna meg. Mondandóm ezzel éppen ellentétes: a természettudományi kutatás eredményességének elemi feltétele a természet tárgyiasító, „varázstalanító” szemlé-

lete és kutatási módszere, mert ez összhangban áll e tudományterület alapvető társadalmi meghatározottságával. Ezzel szemben viszont azt a társadalomtudományi kutatást, elméletalkotást és ismeretszerzési módot, amely megáll a reflexivitásnak legfeljebb csak időlegesen és jól meghatározott feltételek mellett lehetséges felfüggesztésénél, különösen pedig, ha a reflexió kiiktatását, a természettudományok szemléletét átvéve, módszertani elvvé emeli, nos, az ilyen társadalomtudományt valóban „elmaradottnak” – pontosabban szólva: önmaga alapvető meghatározottságával ellentétes szemléletet követő tudásszerzési módnak – tekintem.

2. A TÁRSADALOMELMÉLET MEGHATÁROZÁSÁHOZ

Karácsony András – legalábbis megfontolásra érdemesnek tekintve a társadalomelméleti paradigmák általam felvázolt történeti szakaszait – úgy látja, a tipológia melletti érveléshez tágabb elmélettörténeti horizontra kellett volna utalni. Kétségtelen: ennek az igénynek az akceptálása világosabbá tehetné volna a paradigmák váltakozásának és a paradigmaváltásokig elvezető vitáknak a bemutatását. De, túl a terjedelmi keretek által behatárolt lehetőségeken, úgy látom, hogy a paradigmaváltások legmarkánsabb képviselőinek hangsúlyos kiemelésén túlmenően, más szerzők bevonása az elemzésbe mégsem járult volna hozzá (legalábbis megvilágító erővel) az egyes paradigmák jellemzéséhez. Különösképpen pedig nem helyettesíthette volna a társadalomelméleti paradigmáknak a diszciplináris elméletekhez képest megkülönböztető szemléleti, módszertani meghatározását. Elképzelhetőnek tartom ugyan, hogy a részletező elmélettörténeti áttekintés eredményeként a későbbiekben némiképpen módosításra, vagy kiegészítésre szorulnak a társadalomelmélet általam meghatározott módszertani elvei (cirkularitás, gyakorlati nyitottság, immanens történetiség, többszintűség). Ilyen jellegű módosítás, vagy kiegészítés lehetősége melletti érveléshez azonban Karácsony András maga is csupán megemlített, de nem vont be kritikai érvelésébe általa mérvadónak tekinthető szerzőket. Ami pedig az említett módszertani elvek egyértelműségét illeti: Karácsony sem vonja kétségbe, hogy azok, ha nem is vitathatatlan, de eléggé egyértelmű kritériumokat szolgáltatnak jelenleg is a legfontosabb megkülönböztetésekhez, tehát egyfelől a társadalomfilozófia, továbbá a diszciplináris (közgazdasági, szociológiai, politológiai) elméletek és másfelől a társadalomelmélet(ek) közötti határok megvonásához. Az persze igaz, hogy az elmélettörténet széles áttekintése láthatóvá tette volna legalább néhány jelentős elmélettörténeti irányzatnak a szerepét és jelentőségét a társadalomelméleti paradigmák formálódásában. Így – például a Karácsony András által megemlített szerzőknél maradván – érzékelhetővé válhatott volna, hogy a Frankfurti Iskola az elidegenedés problémájának középpontba állításával a filozófia irányában nyitott, nem

pozitivista, de az empiriától mégsem elzárt szociológiai társadalomelméletnek a gazdasági társadalomlélettel szembeni alternatíváját kutatta. Bemutatható lett volna továbbá az is, hogy Habermas – a kommunikatív-diszkurzív elméleti fordulatát követően – a szociológiai társadalomelméleti paradigmával szemben a filozófia és a jog irányában nyitott politikai társadalomelmélet kidolgozására tett kezdeményező kísérletet. A vitaindító tanulmányban (és számos más írásban) képviselt álláspontom és elemzésem szerint az említett (és még további) koncepciók a mindenkori domináns társadalomelméleti paradigmával szemben intéztek kihívást. Ezért ezek az alternatív igénnyel fellépő elméleti koncepcióknak a paradigmaváltások részletes tárgyalása során helyet kell majd kapniuk. Kimutatható azonban, hogy megalapozáselméleti problémáik következtében (erre röviden még visszatérek) nem bizonyultak kellően eredményesnek az általuk megkérdőjelezett paradigma „leváltásában”.

Karácsony András a társadalomelméleti paradigmáknak a vitaindítóban mellőzöttnek talált tágabb elméleti horizont lehetőségét jelezve, Bibó István 1947-es akadémiai székfoglaló előadására utal. Ebben Bibó általában a társadalomelmélet, különösképpen pedig a politikai filozófia két, egymástól markánsan különböző tradícióját emeli ki. Bibó megemlíti, hogy az egyiket Platón a másikat Arisztotelész indította útjára. Karácsony úgy látja, érdemes lett volna a vázlatban néhány (nyilvánvalóan az arisztotelészi tradícióhoz kapcsolódva) „inkább leíró jellegű” társadalomelméleti paradigmát bemutatni. E megjegyzés fontosságát elismerve meg kell jegyezni: a magam részéről az említett két tradíció megkülönböztetésének indokoltsága mellett Platón és Arisztotelész álláspontja közötti egyezést legalább olyan fontosságúnak tekintem, mint különbözőségüket. Vagyis arra helyezném a hangsúlyt, amit Karácsony általánosságban úgy fogalmaz meg, hogy „a helyzet persze nem ilyen egyszerű”. Megítélésem szerint a bonyodalmat az okozza, amit Bibó úgy fejez ki, hogy Arisztotelész „minden tipizáló és rendszerező elmemunkája, végsőleg arra irányul, hogy belőle a jó államvezetés elvei levonhatók legyenek”. Úgy látom, Bibó álláspontja is az volt, hogy Platón és Arisztotelész közötti elméleti vita első sorban nem a leírás és a normativitás szembeállítása mentén húzódik, miként azt Karácsony vélelmezi. A két elméleti tradíció közötti különbség (némiképpen függetlenül attól, hogy a helyzet mennyire egyszerű vagy összetett) a jó államra vonatkozó normatív elvek *megalapozásának* stratégiájában van. Platón és Arisztotelész vitájában a normatív elvek megalapozásának két – egymástól markánsan különböző – stratégiájáról van szó. Egyfelől amíg Platón a lélek idea-tanában a normák (az igazságos állam) megalapozásának elvont filozófiai stratégiáját dolgozza ki, addig másfelől Arisztotelész a megalapozás lehetőségét magában a görög polis viszonyaiban találja meg: az ember politikai lény – mondja. Ezért van az, hogy Arisztotelész *Politikája* a modern politikai társadalomelmélet antik megelőlegezésének fogható fel. E témakör további részletezésének lehetetlensége miatt, kénytelen vagyok ezúttal ismételt-

ten egy korábbi, megalapozáseméleti tanulmányomra hivatkozni, melyben Arisztotelészt, mint a normákat (az igazságosságot) antropológiailag megalapozó gondolkodót mutattam be.

Úgy tűnik, Karácsony András kritikai észrevételekkel együtt sem vitatja – de legalábbis megfontolásra érdemesnek tartja – a társadalomelméleti paradigmák történeti változására vonatkozó vázlatomat. Pokol Béla álláspontja ezzel szemben a radikális elutasítás. Kritikai írásának és hozzászólásának indítékát az szolgáltatja számára, hogy úgy látja: a vitaindító tanulmány szembehelyezkedik a modern tudományok immár több mint két évszázados hagyományával, és csatlakozik azokhoz az újabb keletű elméleti törekvésekhez, amelyek – mintegy visszafordítani akarván az elmélettörténet és a társadalomtudományok történeti menetét – felvetik az 1800-as éveket megelőző normatív tudományosmenny újbóli lehetőségét, sőt szükségességét. Nos, Pokol Béla hivatást érez arra, hogy szembeszálljon e múltba forduló szándékkal, és hogy megvédje a társadalomtudományok és a társadalomelmélet kognitivitását. Észreveszi ugyan, hogy a kritizált tanulmány explicit megfogalmazása is azt az álláspontot képviseli, hogy nem lehet a mai viszonyokat a kognitív fordulat előtti (normatív) politikai filozófiák alapján elemezni. Úgy véli azonban, a tanulmány már azzal is megteszi a döntő lépést visszafelé, hogy a társadalomelmélet paradigmatis változásainak koncepciójával (filozófiai, gazdasági, szociológiai, politikai) elfedi a szóban forgó kognitív fordulat jelentőségét, és relativizálja vívmányait. Ezt a benyomást erősíti – Pokol szerint – az, hogy a tudományos szemléletnek a mondott időben bekövetkezett nagy átalakulását hangsúlyozó kijelentéseit közhelynek (lapos igazságnak) nevezem. A nagy elméleti transzformáció eredményének és jelentőségének elvitatása, sőt a vívmányok visszavétele láttán Pokol Béla elemző apparátusát a társadalomtudományok védelmében – ezen belül is kiemelten a gazdasági és szociológiai társadalomelméletek megkülönböztetése ellenében – mozgósítja. Eközben azonban a mozgósítás hevülete olyan irányokba tereli, amelyeket célszerű lett volna valamelyest körültekintőbben elemeznie. A körültekintő elemzés hiányának első szemléletes példáját mindjárt a – mintegy előkészítő csapásnak szánt – bevezető megjegyzésében bemutatja. Szerinte ugyanis: egyszerű kritikai feladat lehetne az igazság (és az igazságosság) fogalmának (Pokol szerint) következetlen és zavaros használatát kimutatni a vitabevezetőben, például a hatalom, a jog és az uralom fogalmaival összefüggésben. Csakhogy, amennyiben kiterjedt volna Pokol kritikai figyelme egyrészt az emberi együttélés történetileg különböző szerveződési formáira, másrészt pedig ha (a társadalomelmélet módszertani elveit figyelembe véve) az említett különböző történeti formák belső tagoltságát és szintjeit (például a többszintűség elve) is megfontolja, akkor más következtetésre juthatott volna. Kiderülhetett volna például, hogy a kritika egyszerűnek látszó feladata, bizony, korántsem olyan „egyszerű.” Az elemzés és a fogalmi apparátus annak belátásától válik bonyolulttá, hogy az em-

beri együttélés különböző formái egy-egy alapvető ellentmondás mentén szerveződnek, melyek nem ad hoc jelennek meg, hanem az emberi létezés alapvetően ellentmondásos jellegén, vagyis egy hosszú történeti fejlődésből kijegecesedett antropológiai struktúráján alapulnak. És minthogy az emberi együttélés különböző történeti formáiban meghatározó jelentőségű ellentmondások feloldása állásfoglalást, vagyis normatív elveket feltételez, ezért ezek az elvek (mint az igazság és az igazságosság) valamint intézményes érvényesítésük módjai (következésképpen: az ezeknek megfelelő elméleti kategóriák) szintén változnak. Valóban, a vizsgálódás helyenként fáradságos munkája helyetti rövidre zárt, kategorikus kijelentéseken túl: tessék elemzően kipróbálni!

Ugyancsak a kritikai indulat által túlvezérelt gondolatmenet futtatja vakvágányra Pokol Bélának egy másik, ütősnek szánt eszme-futtatását is. Ebben a szociológia elméleti teljesítő képességére, illetve ennek kimerülésére vonatkozó megállapításnak a logikai zavarát igyekszik bemutatni. Pokol szerint a vitaindító egyszer elismeri, másszor elvitatja a szociológiai elmélet lehetőségét, illetve teljesítményeit. Az ellentmondás – véli Pokol – a szociológiaelméletek történetének, és általában a tudomány történetének a nem ismeretéből fakad: a tudományt a viták viszik előre – közli. Sajnálom, de ezúttal is azt kell mondanom: íme, ismét egy önmagában semmit sem bizonyító, ezért közhelyé silányított igazság. Ám az elméletalkotás lehetőségének, illetve lehetetlensége körüli zavar vélelmezése és az elméleti irányzatok közötti viták valamelyes ismeretének hiányára hivatkozás hátterében komoly meg nem értési probléma áll. Nevezetesen az, hogy Pokol Bélát a kritikai indulata átlendítette a társadalomelmélet (közlebről a társadalomelméleti paradigmák) és a társadalomtudományok diszciplináris elméletei közötti (a vitaindítóban valamint valamennyi kapcsolódó korábbi tanulmányomban világosan, vagy legalábbis elégségesen definiált) megkülönböztetés megértésének lehetőségén. Pokol Bélának ezúttal is (csakúgy, mint bírálatának több más további megfogalmazása során) láthatólag leküzdhetetlen nehézségeket okoz a társadalomelmélet és a diszciplináris elmélet, valamint ide kapcsolódó egyéb tudásterületek (például a politikai filozófia és a politikai társadalomelmélet) közötti megkülönböztetés.

3. A LEÍRÁS ÉS A NORMATIVITÁS KÖLCSÖNÖS EGYMÁSRA UTALÁSÁRÓL

Az iménti elővágásokat követően Pokol Béla áttér a vitaindítóban foglaltak valamelyest rendszerezettebb bírálatára. Voltaképpen három, egymáshoz lazán és nem minden ellentmondás nélkül kapcsolódó alaptézisre építve fogalmazza meg kritikáját. Az első tézis szerint az 1800-as évektől kezdődően a társadalomtudományok fejlődését a kognitív ténykutatás és ezekből (nyilván a tények megismeréséből) kauzális összefüggések és fogalmak feltárása vitte előre, miközben a korábbi normatív szemlélet az ideológiákba (vagyis a tudományokon kívüli

területekre) szorult vissza. E tézisre támaszkodva érvel Pokol a gazdasági és a szociológiai társadalomelmélet megkülönböztetésével szemben. Ez az érvelés azonban erősen szelektál. Egyrészt a megkülönböztetés szempontjából igen jelentős elmélettörténeti események sora marad figyelmen kívül. Mindenekelőtt persze Marx, és Max Weber vele folytatott sokéves elméleti polémiája. E szelektivitástól korántsem függetlenül, másrészt a ténykutatás és a pozitív szemlélet egyoldalúsága következtében homályba vesznek a gazdasági társadalomelmélet kulcsfogalmai, mint például a gazdasági társadalomalakulat fogalma.

Miután az első tézis betöltötte iménti, a társadalomelmélet történetét egyetlen dimenzióra redukáló szelektív szerepét, Pokol Béla a második tézisében megállapítja, hogy mégiscsak lehetségesek voltak, sőt újraeledőben vannak a tudományos jelentőséggel bíró (vagy legalábbis tudományos igénygel fellépő) normatív elméletek, jóllehet „felerészben” a kognitivitás uralma alá helyezve. A Pokol által említett példák közül következő a „felerészben” kifejezés – úgy tűnik – a kognitív és a normatív megközelítések és elméleti teljesítmények kapcsolatát és egymásra utaltságának tézisét „fejti ki”. Talán legszemléletesebb példája ennek a kölcsönös egymásra utalásnak éppen az általa – habár csak „felerészben” – felidézett történet: Lawrence Kohlberg az egyén kognitív és erkölcsi fejlődésének fokozataira irányuló kutatásaihoz jórészt Rawls normatív igazságosság elméletéből merített inspirációt, ezt követően Habermas, Kohlberg kognitív elméletét normatív elméleti pozícióból elemezve maga vont le az egyén fejlődésére vonatkozó kognitív érvényes következtetéseket. Nem könnyű a normativitás és kognitivitás eme elmélettörténeti sorrendjében (Rawls normatív elmélete, majd Kohlberg kognitív elmélete, végül Habermas normatív elmélete) és egymásra támaszkodásában kifejeződő kölcsönösen inspiratív hatás nyomon követése helyett a kognitív elmélet alárendelő erejét bizonygatni. A történet megfelelése mindenképpen kellett hozzá. Ezzel együtt mégis: ez az a pont, illetve Pokolnak ez a tézise az, ahol nézeteink a leginkább közelíthető egymáshoz, habár ezt a megállapítást Pokol Béla minden bizonnyal elutasítaná. Mégpedig azért, mert a vitaindító tanulmányban vázolt álláspont alapgondolatát alaposan és konceptuálisan félreérti: a tanulmány nem azt vitatja, hogy létezik-e vagy sem szociológiaelmélet, még csak nem is az a kérdés, hogy vajon az ettől megkülönböztetett szociológiai társadalomelmélet fő tendenciája „kognitív” tapasztalati, pozitív-leíró jellegű-e vagy sem. Még az az állítás sem lelhető fel a vitabevezetőben (és a megelőző írásokban), hogy az empirikus szociológiai kutatás és a pozitív-kognitív szociológiai elmélet teljességgel mellőzi az általa vizsgált viszonyok és tendenciák kritikai elemzését. A probléma a leíró-kognitív szemléletmódnak a kizárólagossági igényében, s ennek az igénynek az érvényesítésében, elméleti állásponttá és módszertani elvvé emelésében van. Ez utóbbinak lényeges szerepe van abban, hogy a társadalom szociológiai vizsgálata féloldalassá válik (és vált), melynek következtében a társadalomel-

méleti elemzés redukciója zajlott le, s így a társadalomkritika vizsgálódás elméleti horizontja radikálisan beszűkült.

Az említett kizárólagossági igényt fogalmazza meg Pokol Béla harmadik tézise. Miután – legalábbis úgy véli – sikerült a társadalomelméleti szemléletmódot, kérdésfeltevésével, elemzési módszerével, műfajával és művelőivel egyetemben, a hitvilágba és az ideológiába átpaszírozni, kijelenti: ha a realitás tényei nem teszik racionálisabbá az itt folyó (tudományon kívüli) vitákat, akkor ezeket az ideologikus álláspontokat és vélekedéseket kell megváltoztatni, nem pedig a tudomány kognitív tisztaságát kell támadni. Mármost kézenfekvő és túlságosan is csábító lenne azon elmélkedni valamelyest, hogy Pokol Béla a tiszta kognitív tudomány védelmét szolgáló és a normativitás ellen kihegyezett tézisének határozott és kategorikus normatív követelményként fogalmazza meg. Ez a válasz azonban éppolyan destruktív jellegű lenne, mint az ő eredeti kritikája. Úgy gondolom, messzebbre visz a vitaindító megértésében, ha ehelyett a jelenlegi terjedelmi korlátok adta lehetőségekhez mérten megkíséreltem a leíró és a normatív szemléletmód kapcsolódásának, valamint e változás dinamikájának történeti szituáltságának további differenciálását. Ennek érdekében célszerű lesz ismét felidézni a Pokol Béla által hivatkozott elmélet-történeti fordulatot. Pokol erősen nehezményezi, hogy a PTI-ben lefolytatott vitát megelőző személyes levelezésünkben az 1800-as évektől datálható kognitív-pozitív irányban lezajlott fordulattal kapcsolatos ismertetését – elismerem: valóban, érvelő indokolás nélkül – helytálló, ámde lapos megállapításként jellemeztem. Azt állítom ugyanis hogy mivel a társadalomról szerzett ismeretek a társadalom önmagáról szerzett tudását alkotják, a társadalomtudományok története – beleértve kiváltképpen a tudománytörténet nagy fordulatait – nem csupán tiszta tudománytörténeti, hanem társadalomtörténeti folyamat is. Auguste Comte például, akire Pokol Béla nyomatékkal hivatkozik, a szociológiai társadalomelmélet egyik kezdeményezőjeként még egészen pontosan értette az imént említett összefüggést, és meghatározó jelentőségűnek tekintette. Ezért a régi rendszer, a feudalizmus felbomlásának és válságának elmélyülésével hozta összefüggésbe a normatív kritika korának kiteljesedését. Ebből kiindulva a pozitív organikus szempontú szociológia mellett a válságot (reménye szerint) véglegesen megoldó új rendszer stabilizálásának érdekében érvelt. Comte-nál tehát a társadalomismeret és a társadalmi folyamatok, valamint azok megértése közös tőről fakadnak. Ezzel szemben Pokol Bélánál a társadalomelméletnek ebben a legalapvetőbb kérdésében ismeret és értés igencsak messze kerültek egymástól.

4. A NORMÁK MEGALAPOZÁSÁRÓL

A PTI-ben rendezett vitában többen felvetették, hogy a vitaindító alapállása leginkább a záró fejezet felől közelítve lenne megérthető. Ez megszívelendő

javaslat, mert a tanulmány – és annak alapja a sokéves kutatási program – elméleti kiinduló pontja valóban az, hogy a globális folyamatokat dinamizáló modern kapitalizmus a maga által létrehozott eszközökkel meg nem oldható válságba jutott, és globális válságot generált. Mindaddig, amíg a nyugati típusú modern világ ellentmondásait a szociális alrendszerek egymás közötti kapcsolódásának mechanizmusai és a kulturális minta rutinszerű követése fel tudta dolgozni, addig rákérdés nélkül volt működtethető és követhető a pozitív szellem, az organikus szemléletmód, a megfigyelői-leíró módszer és a kognitív tudományok (az imént Comte nevével jelzett) programja. De az ellentmondások jellege és természete napjainkra megváltozott, és az egymásba szövődő szektorális válságok globális válsággá álltak össze. Az emberi életre még alkalmas környezet globális léptékű átalakulása, a természeti erőforrásoknak a szükségletek rendszerszerű kumulációja által előidézett kimerülése, a közjavak elégtelensége mellett az egyéni felhalmozás korlátolatlansága, a túlnépesedés, az egymással össze nem egyeztethető életformák közötti immár nyílt és folyamatos háborúk, a problémák megoldásának közvetlen-praktikus eljárásai és hosszabb távú probléma-generáló következményei közötti szisztematikus ellentmondások (e felsorolás persze korántsem teljes) új helyzetet teremtettek. A rendszer-leíró, pozitív tudományok megfigyeléseit – beleértve az ellentmondások feloldásának eddigi normatív elveit, ezek megfigyelését és leírását is – mindinkább magára a rendszerre vonatkozó kérdések egészítik ki, majd váltják fel. A rendszerszintű normatív szemléletmóddal szakító szociológia a globális rendszerválság folyamatában nem csupán elveszíti társadalomelméleti potenciálját, hanem maga is a válság áldozatává lesz: mindinkább erősödik az elméleti nihilizmus. Így a globális válság elméleti tematizálása a (szak)szociológiai elmélet látóhatáránál átfogóbb szemléletmódot követel. Következésképpen, a társadalomelmélet „vissza-normativizálásának” látszata mögött az emberi lét és nemlét alternatívái között eligazító normák szociológián túli keresésének és megfogalmazásának kísérletei állnak. Comte tézisének „előre olvasata” immár így hangzik: olyan helyzetben, amikor a sokféle módon tagolt emberi világ ellentétei és ellentmondásai az emberi együttélés valamennyi formáját egyaránt veszélyeztető masszív (nem)lét-feltételekké állnak össze, a pozitív tudományos leírás immár nem elegendő. Az organikus, pozitív, kognitív tudományok által legalábbis elégségesen leírt, vagy leírható iménti folyamatok mélyén a rendszerkritika egy egészen új változata, mégpedig magának a természetnek az emberi társadalom feletti radikális rendszerkritikája formálódik egyre erőteljesebben. A normativitás terhétől megszabadult és megtisztított (szociológiai) társadalomelméleti álláspont nem kevesebbet teljesít, minthogy önmaga és az emberi létezés perspektíváját a természeti feltételek átalakulása révén megalapozott iménti (társadalmon kívüli) rendszerkritikának engedi át, vagy pedig a „mindig is volt valahogy” üres reményére bízza.

A szociológiai társadalomelmélet érvényességvesztésének eme tézisének Karácsony András súlyos megállapításnak tekinti írásában, részben elméletkritikai éle miatt, részben azért, mert szerinte a szociológiai társadalomelmélettel szembenálló kritikai-normatív álláspontból veszélyes következtetés adódik. Mégpedig az, hogy a létező társadalom csak annyiban lesz érdekes az elméleti vizsgálódás számára, amennyiben megalapozható általa egy másféle társadalom képe. Ez komoly észrevétel és azzal a további megfontolással egészíthető ki, hogy a kritika alapjaként szolgáló jövőbeli társadalmi modell realizálása a kultúrák és a politikai rendszerek sokfélesége és ellentétei által tagolt globális világban teljességgel irreális feltételhez kapcsolódik, vagyis merő utópiának bizonyul. Mégpedig annál fogva, hogy feltételezi valamiféle egységes rendszert alkotó világtársadalom lehetőségét. Ámde a Karácsony András által megfogalmazott probléma további differenciálást igényel. Ugyanis a normatív kritikának a „létező társadalomhoz” való viszonyára vonatkozó kérdés több részre tagolódik. Az alaphelyzet ugyan minden esetben az, hogy a rendszer kritikájának az éppen létező társadalmi berendezkedésen túli álláspontot kell felvennie. Ennek a rendszeren túlra vezető normatív megközelítésnek azonban (nem sorolva ide az emberi együttélés valamennyi rendszerét megkérdőjelező elementáris természeti „kritikát”) legalább négy alapesete különböztethető meg. Elsőként említhető az a típusú kritika, amire Karácsony észrevétele közvetlenül is utal. Vagyis az, amely az éppen létező társadalommal szemben alternatívaként (leginkább a fennállónak mintegy ellentételezettjét) egy másik társadalmi berendezkedés modelljét szerkeszti meg. Itt valóban élesen jelenik meg a Karácsony által jelzett szemléletbeli probléma, de talán nem kell különösebben érvelni amellett, hogy a vitaindító tanulmányban vázolt kutatási program élesen szemben áll a kritikának ezzel a típusával. A társadalomkritikának ettől eltérő típusát jelenti az a transzcendentálszociológiai nevezhető elemzés, amely kiinduló pontját olyan elvre, vagy elvekre építi, amely(ek) túlvezet(nek) az éppen létező társadalom berendezkedésén, de amely(ek) a Karácsony által Platónhoz kapcsolt elméleti tradíciót folytatja (folytatják), és a kritika elveinek alapját az ember világán, a társadalmon kívül keresi(k). Ismét más típust képvisel a kritikának az az ága, amely tényként megállapítja, hogy lehetségesek, sőt vannak is a társadalomban kritikát megalapozó normák, le is írja ezek érvényesülésének körét, de rögzíti, hogy ezek a normák a rendszer működésének szabályai alá vannak rendelve. Ehhez az állásponthoz áll közel Pokol Béla felfogása. Végül, a kritikának a politikai társadalomelmélet irányába vezető ágán bontakoztak és bontakoznak ki azok a kísérletek, amelyek egyrészt a leíráson túl, másrészt transzcendenciával szemben, harmadrészt a modellek szerkesztését elvetve a normák társadalomtörténeti megalapozásának lehetőségét kutatják. Megjegyzendő: ez utóbbi kísérleteket áttekintve Robert Alexy, még a múlt század nyolcvanas éveinek első felében, alapos elemzésnek vetette alá a norma-megalapozás akkor legjelentősebb elméleti stratégiáit, és

arra a következtetésre jutott, hogy – jórészt reflektálatlan előfeltevései miatt – valamennyi koncepció lényeges pontokon újragondolásra szorul, vagy éppenséggel tarthatatlannak bizonyul. Alexy megállapítását akceptálva a már többször említett társadalomelméleti kutatási programom keretén belül, egy új megközelítésre vállalkoztam: általában a normák és az értékek szférájának, különösen pedig az igazságosság elveinek és történeti változásainak megalapozását az új módon definiált antropológiára, nevezetesen a reláció-antropológia koncepciójára építve fejtettem ki. Eszerint az emberi együttélés valamennyi jelenlegi formáját egyaránt létében veszélyeztető feltételek között még mindig lehetséges az emberi létezés alapstruktúrájáig visszamenően megalapozható olyan normatív elvek (az igazságosság új elveinek) meghatározása, amelyek a válság(ok)ból kivezető alternatívát kereső gyakorlati-intézményesítő politika legitimitását biztosítják, és működési elveit alkotják. Megalapozás-elméleti szempontból a relációantropológiai alapstruktúra nem más, mint az ember sokszázezer éves (visszaeséseket, el- és leágazásokat, újbóli nekilendüléseket magában foglaló) előtörténetében struktúrákká stabilizálódott viszonyának fogalmi-elméleti rekonstrukciója. Ennek a relációantropológiai megközelítésnek a „tesztelése” (például az igazságosság újabb keletű elméleteinek kritikai elemzésében) igazolta, hogy megbízható elméletkritikai álláspontnak tekinthető, továbbá, hogy konstruktív módon is alkalmazható az igazságosság elveinek újradefiniálásában. Ezért mondhatom: habár kritikusaim figyelmét a legkevésbé sem keltette fel a megalapozás eme új koncepciója, közvetve mégis támpontként szolgált számomra a mostani válasz megfogalmazásában is.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSKÉNT

Úgy vélem, hogy a társadalomelméletről, s ezen belül a társadalomelméleti paradigmák változásáról folytatott vita jelentőségét és aktualitását nem maga az elmélet, hanem a modern globális világ válsága és e válság tudata adja meg. A felvilágosodás történelemfelfogásának azt az optimizmusát, melyet a „nem tudják, de teszik” tézis oly plasztikusan fejezett ki, napjainkra a válság tudata és a válság leküzdhetősége iránti kétség foglalta el. A globális világban olyan makromechanizmusok működnek, amelyeken megtörik a válságot előidéző egyes ellentmondások egyenkénti felszámolását célzó igyekezet. A „tudják, de nem teszik” pesszimizmusa terjed. Számomra ez a vita újabb megerősítését adta annak a meggyőződésnek, miszerint a társadalomelmélet jelenleg meghatározó (szociológiai) paradigmájának új irányba, a politikai társadalomelmélet irányába fordítása feltétele annak, hogy az elméletnek (beleértve a diszciplináris elméleteket is) érdemi mondanivalója lehessen ebben az önmagával meghasonlott és önmagát veszélyeztető világban.